

ISSN 0235 – 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ

НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ

СТАТТІ

РЕЦЕНЗІЇ

ХРОНІКА

ПАМ'ЯТЬ

АРХЕОЛОГІЇ

ДИСКУСІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

ЗА РУБЕЖЕМ

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК

АРХЕОЛОГІЇ

4 • 2000

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежом, біографічні матеріали, рецензії та хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и результатов исследований памятников на территории Украины и за рубежом, биографические материалы, рецензии и хроника.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Адреса редакції

04210 Київ—210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Телефон 418-91-38

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),

В. Д. БАРАН, К. П. БУНЯТЯН, І. С. ВІНОКУР,
М. І. ГЛАДКИХ, А. А. ЗАЛІЗНЯК,

В. М. ЗУБАР (відповідальний секретар),

С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник головного
редактора), В. К. МІХЕЄВ, О. П. МОЦЯ,

В. Ю. МУРЗИН, В. В. ОТРОЩЕНКО,

В. Н. СТАНКО, Р. В. ТЕРПИДОВСЬКИЙ,

Г. М. ТОЩЕВ, В. М. ЦИГИЛИК,

Є. В. ЧЕРНЕНКО

Друкується за постановою
редакційної колегії журналу

Художній редактор
к. іст. наук *М. М. Ієвлев*

Технічний редактор
Г. М. Шендерович

Комп'ютерна верстка
О. О. Канигіної

Здано до набору 25.10.2000. Підписано до
друку 04.12.2000. Формат 70×108/16. Папір
офсетний № 1. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 13,65. Обл.-вид. арк. 15,23.
Тираж 650 прим. Зам. 516.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруку-
вано Спеціалізованою друкарнею наукових жур-
налів при Президії НАН України, 01004 Київ,
вул. Терещенківська, 4

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 4 • 2000

ЗМІСТ

Статті

- ЛИТВИНЕНКО Р. О. Поховання зрубної культури в кам'яних гробницях з гробницях з горизонтальною кладкою стін 3
- СМІЛЕНКО А. Т., КОЗЛОВСЬКИЙ А. О. Періодизація середньовічних поселень Лівобережжя гирла Дунаю 19

Публікації археологічних матеріалів

- КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ О. Г., ГУСЕВ С. О. Багатошарове трипільське поселення Березова, ур. Берг 35
- КОЛОДА В. В. Житла раннього середньовіччя у Верхньому Салтові 40
- АКСЬОНОВ В. С., МІХЕСВ В. К. Скляний посуд з поховань салтівського могильника Червона Гусарівка на Харківщині 55
- КАБАНЕЦЬ Є. П. Про посвяту Десятинної церкви 59

До історії стародавнього виробництва

- ГОШКО Т. Ю. Про технологію виготовлення браслетів з Гордіївського могильника 68
- БІЛЕНІН К. Стародавнє залізодобування і гірнича справа в Свентокшиських горах (Південна Польща) 73

Дискусії

- ВІДЕЙКО М. Ю. Питання реконструкції та походження поховального обряду могильників софіївського типу 90

Археологія за рубежем

- ВОСС О., АБРАХАМСЕН Н., СМЕКАЛОВА Т. М. Магнітна зйомка стародавнього залізодобувного центру в м. Сноруп (Данія) 101

Пам'ять археології

- ЧЕРНІГОВА Н. В. Бабенко В. О. та дослідження археологічного комплексу в с. Верхній Салтів 116
СОРОЧАН С. Б. Чаша душі 120
ШАЦКО Г. О. І. А. Антонова і археологічне дослідження Херсонеса 123

Нові відкриття та знахідки

- ЛАЗОРЕНКО А. В. Еталонне поселення пивихинської культури 126
САПОЖНИКОВ І. В. Кам'яний хрест на могилі козака Антона Кременецького 132
КОСЬКО О., ЛЯНГЕР Ю. Дігтярство в трипільській культурі 135

Рецензії

- МАЙКО В. В. БУБЕНОК О. Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI — начало XIII вв.) 139
ПРИХОДНЮК О. М. АЙБАБИН А. И. Этническая история ранневизантийского Крыма. 140

Хроніка

- АБАШИНА Н. С. Науковий семінар «Сто років вивчення культур полів поховань в Україні» 143
До 70-річчя Ірини Федорівни Ковальнової 146
До 70-річчя Іона Ізраїлевича Винокура 147
До 65-річчя Леоніда Георгійовича Мацкевого 149
МАЦКЕВИЙ Л. Г. 60 років відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України 151
Наші автори 154
Список скорочень 155

КАМ'ЯНИЙ ХРЕСТ НА МОГИЛІ КОЗАКА АНТОНА КРЕМЕНЕЦЬКОГО

Хоча у низці статей вчених і краєзнавців ХІХ ст. є відомості стосовно понад 30 кам'яних намогильних пам'ятників запорізьких і чорноморських козаків, до нашого часу на території України їх збереглося лише 5—7¹. Тому очевидно, що наукова публікація кожного раніше невідомого козацького надгробка має непересічне значення. В одній зі своїх праць мистецтвознавець В. Малина згадав хрест на могилі запорожця Антона Кременецького у Південному Побужжі. На жаль, дослідник не тільки не привів опис, рисунок або фотознімок пам'ятника, а й не дав його точного місцезнаходження². Тому у вересні 1997 р. автор цієї статті здійснив цілеспрямовану розвідку з метою розшукати згаданий надгробок, яка виявилася успішною.

Пам'ятник стоїть на кладовищі с. Михайлівка Новоодеського р-ну Миколаївської обл., що розташоване на пологому мисі лівого берегу долини р. Південний Буг, між селом і шосейною дорогою Миколаїв — Вознесенськ. Некрополь досі діючий, неодноразово розширювався на схід і південь. Найстаріша частина некрополю загальною площею близько 80 × 100 м займає його північно-західний кут, обнесена досить глибоким колись ровом з валом, вхід — з заходу, з боку села.

Хрест знаходиться у самому центрі старого кладовища, в 60 м на схід від входу і зроблений із досить твердого дрібнозернистого вапняку. Він розбитий на дві частини, але досить давно реконструйований за допомогою залізного прута товщиною до 20 мм без використання цементного розчину. Надгробок розташований біля ще помітного могильного пагорбка «в головах», з заходу від нього. Хрест встановлений «в паз» на круглomu вапняковому камені діаметром близько 60 см, який майже повністю заглиблений в землю. Висота пам'ятника над рівнем підставки — 138 см, ширина в перехресті — 92 см, товщина — 19 см (рис. 1).

За формою хрест належить до класу трилистих класичних («Святої Трійці») на латинській основі з напівкруглими виступами на нижньому кінці³. На його східній стороні, яку можна вважати лицевою, в техніці графіки вирізьблені чотирикіцевий хрест з розширеними кінцями на прямокутній «голкофі» у вигляді низької літери «П», спис, посох, череп Адама з двома перехрещеними кістками, а також традиційні для православних розп'яття скорочення під титлами. Серед них: «ІНЦИ» — «Ісус Назарянин Цар Іудейський», «ІС ХС» — «Ісус Христос», «КТ», «НИКА», «МВГ», «ГГ», «АГ» (рис. 2).

На зворотному боці з заходу майже повністю читається напис, який складається з 14 рядків основного тексту і ще 3 рядків, нанесених окремо на самій нижній частині хреста. Основний напис такий: «ЗД / ОПОЧИВАЕТЬ / РАБЪ: ЖІЙ: / КОЗАКЪ / ВОЙСКА: / БИВШАГО / ЗАПОРОЗКОГО НИЗОВОГО: КУРЕНЯ / Уманского: АНТОНЪ КРЕМЕНЕЦЬКІЙ: / ПРЕСТАВИСЯ: 1793: ГОДА: АПРЕЛЯ 4 / ДНЯ: СЕЙ: КРТЪ: СООРУЖИ: / СИНЪ: ЕГО: / ПОДПОР... /БИ / КРЕМЕНЕЦКІЙ». Слова «жій» та «кртъ» під титлами є скороченнями від «божій» і «крестъ». Слово у 12 рядку безумовно «подпоручикъ», а ще одне слово у наступному рядку на зламі вже неможливо реконструювати, напевно, тут мало бути ім'я сина. Ще три рядки тексту внизу виконані дрібнішим шрифтом та збереглися набагато гірше. Можна розібрати лише: «КРТУ /НА /Б..» (рис. 1). Ці рядки можуть стати зрозумілішими, якщо згадаємо, що поблизу с. Олександрівка, на правому березі Дніпровського лиману, на хресті 1782 р., який стояв на могилі козака Василя Коношко ще на початку ХХ ст., був додатковий напис: «сему кресту цена 25 ру.»⁴. Судячи з літер, що збереглися, напис подібного змісту був і на пам'ятнику з с. Михайлівка (рис. 1).

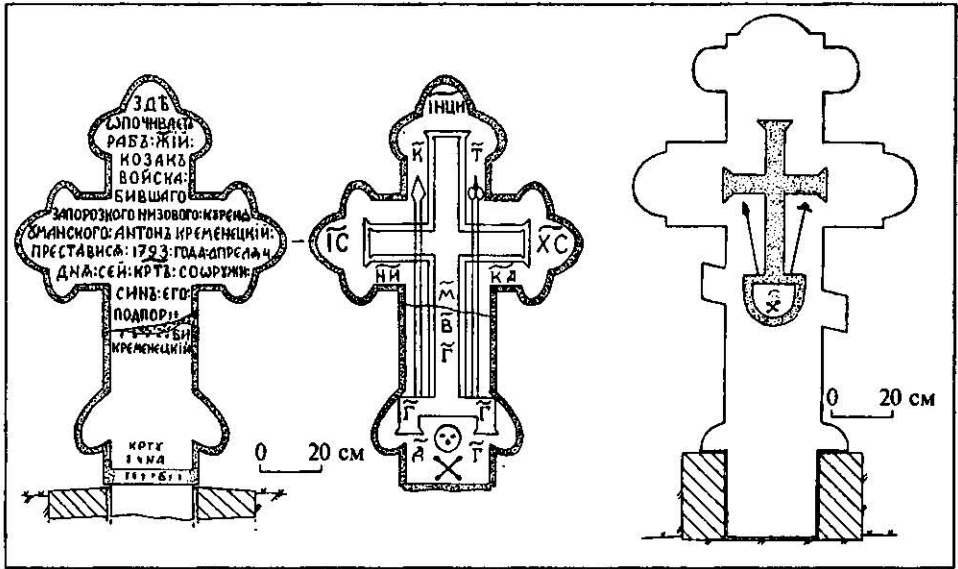

Рис. 1. Кам'яні хрести на кладовищі с. Михайлівка

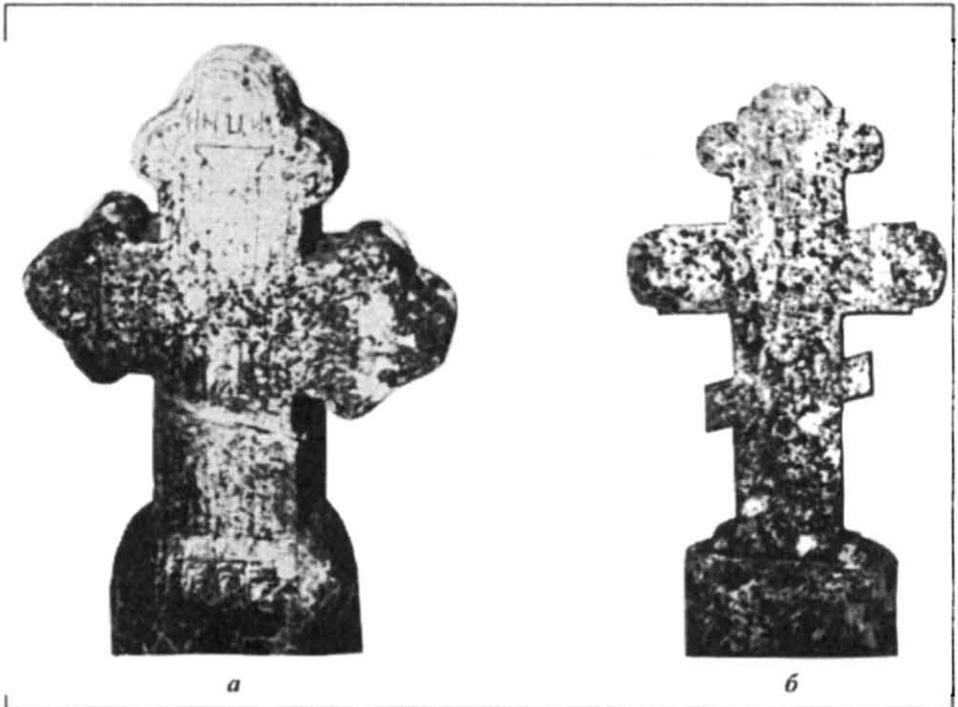

Рис. 2. Кам'яні хрести на кладовищі с. Михайлівка: а — хрест Антону Кременецькому, б — козацький хрест

На жаль, поки що нам не вдалося знайти у письмових джерелах прізвища похованого під цим надгробком козака. Проте дуже цікаво, що на Бузі за 6 верст від Гардового перевоза в запорізькі часи існував так званий Кременецький брід⁵, усього за 60 км від с. Михайлівка. Поки що зарано щось стверджувати напевно, але, можливо, що в цьому випадку козак одержав своє прізвище від назви броду.

Підкреслимо, що хоча хрест був встановлений на могилі близько 18—19 років після розгону Запорізької Сечі, він виконаний майже з усіма традиційними прави-

лами, притаманними іншим намогильним пам'ятникам запорожцям⁶. Тільки на відміну від частини більш ранніх з них, на ньому відсутні зображення Сонця, Місяця і Віфліємської зірки. Типологічно він схожий з трилистим хрестом, зображеним на відомій стелі І. Сірка, і хрестом 1784 р. на могилі подружжя французів Катле. Останній ще наприкінці ХІХ ст. знаходився на кладовищі с. Кисляківка, також розташованому на лівому березі Бузького лиману, але хрест А. Кременецького масивніший. До речі, шрифт на цьому пам'ятнику дуже схожий на шрифти на хресті Катле і ще одному надгробку 1783 р., теж з кладовища с. Кисляківка. Досить впевнено можна говорити про те, що обидва вони були виготовлені колишнім запорожцем Микитою Хресторобом⁷. Виходячи з наведених фактів, припустимо, що цей майстер був автором і пам'ятника А. Кременецькому.

Крім описаного на кладовищі с. Михайлівка нами відмічений ще один хрест, який також треба вважати козацьким. Він знаходиться за 15—20 м на захід від входу на стару частину некрополя. Хоча напис, який був на східній стороні хреста, повністю вивітрений і не піддається читанню, за цілою низкою ознак пам'ятник можна віднести до часів, близьких до дати надгробка А. Кременецькому. До цих ознак належать схожі розміри, аналогічний спосіб закріплення «в паз» на круглій підставці діаметром 60 см і товщиною близько 28—40 см, а також зображення «Хреста Господня» з такою ж атрибутикою.

Другий козацький хрест з кладовища с. Михайлівка має такі розміри: висота над рівнем підставки — 162 см; ширина верхнього перехрестя — 54 см; ширина середнього перехрестя — 47 см; товщина — 20 см. На західній стороні вирізьблений чотирикінцевий хрест з розширеними кінцями на напівкруглій «голкофі» зі списом, посохом, черепом та кістками Адама (рис. 2). Сам хрест типологічно унікальний і належить до класу восьмикінцевих комбінованих. Поки що прямі аналогії йому нам невідомі, але його можна описати як комбінацію патріаршого хреста з округлим⁸.

Отже, опублікований у статті хрест Антону Кременецькому є дуже цікавою пам'яткою історії та мистецтва самого кінця ХVІІІ ст. Крім увіковічення пам'яті запорізького козака він демонструє розвиток козацького каменерізного прикладного мистецтва вже після розгону Запорізької Сечі і, без всякого сумніву, заслуговує на збереження та охорону.

Цікаво і те, що цей унікальний хрест знайдений на кладовищі с. Михайлівка, яке було колись станицею Бузького козацького війська. Хрест безпосередньо належить до часів існування цього війська (1785—1817)⁹ і яскраво свідчить про те, що до складу війська входили колишні запорізькі козаки або їх діти.

¹ Сапожников І. В. Кам'яні хрести Степової України. — Одеса. — 1997. — С. 130—150. — Рис. 20, 1—5; 24, 1—2; Сапожников І. В. Каменные намогильные кресты запорожцев // Південна Україна в ХVІІІ—ХІХ сторіччях. — Запоріжжя. — 1997. — С. 79—87; Сапожников І. В., Слюсарь Ю. А. Новые и неизвестные данные о каменных крестах запорожских казаков // Запорізьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Матеріали міжнар. конф. — Запоріжжя. — 1997.

² Малина В. Кам'яні хрести Півдня України // Образотворче мистецтво. — 1991. — № 4. — С. 14.

³ Сапожников І. В., Слюсарь Ю. О., Шувалов Р. О. Типологія кам'яних намогильних хрестів Південно-Західної України // Старожитності Причорномор'я. — 1995. — Вип. 2. — С. 43. — Рис. 8. — Клас VI.

⁴ Надписи Новоросейского края // ЗООИД. — 1872. — Т. 8. — С. 451.

⁵ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — К., 1990. — Т. 1. — С. 69.

⁶ Вертильяк Н. Надписи, находящиеся на могилах крестах и склепах // ЗООИД. — 1850. — Т. II. — С. 823.

⁷ Сапожников І. В., Слюсарь Ю. А. Указ. соч. — Рис. 2—4.

⁸ Сапожников І. В., Слюсарь Ю. О., Шувалов Р. О. Вказ. праця. — С. 44. — Рис. 13. — Клас ХІІІ—ІІІ.

⁹ Бачинський А. Д., Бачинська О. А. Козацтво на півдні України (1775—1869). — Одеса, 1995. — С. 24—25.

Одержано 06.10.97